

HÜMA KUŞU'NUN UYGULAMALI HALK MİTOLOJİSİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Büşra BAYSAL

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Halk Bilimi ABD.
YÖK 100/2000 Doktora Programı Öğrencisi
busra.baysal@hbv.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-5732-0676

Gönderim Tarihi: 27.08.2021 Kabul Tarihi: 10.12.2021

Alıntı: BAYSAL, B. (2021). "Hüma Kuşu'nun Uygulamalı Halk Mitolojisi Bağlamında Değerlendirilmesi". *AHBVÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.2, (5), 13-24.

Öz: Toplumların mitolojileri onların, kimliklerinin sözlü belgeleridir. Mitler tarihi bilinmeyen zamanlardan günümüze söz ve uygulama yoluyla gelmişlerdir. İmkânların artmasıyla söz, farklı türlere ayrılıp çeşitlenmiş, uygulama ise somut durumlardan, sanal ortamların var olmasıyla birlikte soyut alanlara taşınabilmiştir. İslamiyet öncesi Türk inançlarında ve sonrasında mitolojik bir figür olan Hüma Kuşu, çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır. O, kimi zaman evlat sahibi olmaya vesile olan kutlu güç, kimi zaman kişiyi doğumundan ölüme kadar koruyan koruyucu ruh, bazen de güzelliğin ve talihin temsilidir. Günümüzde de Hüma Kuşu'na bağlı ritüeller çeşitli uygulamalarla yaşatılmaktadır. Nevruz Bayramı'nda Hüma Kuşu'ndan bereket istenmektedir. Orta Asya ve Anadolu'da ırmak kenarlarındaki ağaçların dallarına, Tanrı'dan kendilerine çocuk verilmesi amacıyla bezler bağlanması Hüma Kuşu'nun ağaç, su ve kutla olan ilgisinden kaynaklanmaktadır. Hüma Kuşu'nun çok yönlü özellikleri onun günümüzde farklı alanlarda karşımıza çıkmasına neden olmuştur. Bu alanlar sözlü anlatımlar olan masal, efsane, fıkra gibi türler olabildiği gibi; Dîvânu Lugâti't-Türk, Göktürk Yazıtları gibi kadim ve sonraki zamanlarda oluşturulan yazılı eserler de olabilmektedir. Onun varlığı çeşitli alanlarda yaşamıştır. Bu konuda medya alanında televizyon, sinema; el sanatları alanında dokuma ve işleme ve Hüma Kuşu'nu geçmişten bugüne taşıyan sözlü ürünler etkili olmaktadır. Fakat bu etki istenilen düzeyde değildir. Bu çalışmada, mitolojik bir figür olarak Hüma Kuşu televizyonda, müzik, masal, güzel sanatlar alanında, yazılı eserlerde, marka yüzü olarak, ihraç potansiyeli anlamında, bayraklarda ve Umay ile olan ilişkisi bağlamında değerlendirilecektir. Etki alanını hangi oranda koruyabildiği, ne şekilde değişiklikler gösterdiği, durumun iyileştirilmesi adına neler yapılabileceği tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hüma/Talih Kuşu, Mitoloji, Sözlü Anlatımlar, Medya, El Sanatları.

An Evaluation of Humbird in the Context of Applied Folk Mythology

Abstract: Mythologies of societies are the verbal documents of their identity. Myths have come to the present time from times with an unknown history through words and practices. With the increased opportunities, the word has been divided into different types and the application has been carried to abstract domains from concrete situations in the presence of virtual platforms. Humbird, a mythological figure in the Turkish beliefs before and after the Islam, appears to us in various ways. It is a sacred bird that plays a role in having a child at times and a protective spirit that protects one from his birth to death at others; it is also sometimes representative of beauty and luck. Today, the rituals connected to the Humbird are sustained with various practices. At Nevruz Feast, for example, fertility is demanded from the Humbird. In Central Asia and Anatolia, the branches of the trees on the river banks are bounded cloths in the hope that God gives them children, a practice which is caused by the Humbird's relationship with tree, water and happiness. Humbird's versatile properties have caused it to appear to us in different areas today. These areas can be such verbal genres as fairy tale, legend and anecdote on one hand, and such written works as Dîvânu Lugâti't-Türk and Göktürk inscriptions, formed in ancient times and afterwards. Its presence has been sustained in various areas. In this regard, television has become effective in field of media, weaving and embroidery in field of handicrafts, and verbal works that have carried the Humbird from the past ages to the present. However, this effect is not at a desirable level. In this study, the Humbird, being a mythological figure, will be evaluated in the context of its relationship with Umay; on televisions and flags; in music, fairy tales, fine arts and written works as a brand ambassador for its potential for export. It sill also be discussed what changes it has undergone, how much it has kept its field of impact, and what could be done to improve the situation.

Keywords: Humbird, Mythology, Oral Narratives, Media, Handicrafts.

Giriş

Uygulamalı halk bilimi, toplumsal değişime bağlı olarak günlük yaşamdan dolayısıyla zihinlerden uzaklaşmış olan geleneksel unsurların çeşitli şekillerde ve çeşitli yollarla yaşatılma eylemi olarak tanımlanabilir. Uygulamalı Halk Mitolojisi ise mitolojik unsurların aynı neden ve aynı amaçla, sözlü gelenek ve anlatımlar, gösteri sanatları, toplumsal uygulamalar, el sanatları, medya vb. alanlarda yaşatılması olarak tanımlanabilir. Hüma Kuşu da henüz Uygulamalı Halk Mitolojisi'nin adı konulmadığı zamanlarda varlığını, zamanın şartları elverdiği ölçüde devam ettirmiş ve bugüne ulaşmıştır. Hüma Kuşu'nun varlığı İslamiyet öncesine dayanır. Onun algılanmasında İslamiyet öncesinden bu güne, çeşitli değişimler meydana gelmiştir. Bu değişimler birbirine zıt değişimler olabildiği gibi, birbirini destekleyen değişimler de olmuştur. Bu anlamda Hüma Kuşu, Uygulamalı Halk Mitolojisi bağlamında irdelenecek zengin bir kaynaktır. Bu çalışma Hüma Kuşu'nun millî bir değer olarak, hangi alanlarda ön plana çıkması gerektiğine dair fikir verecektir. Onun, medya, çeşitli sanat dalları, müzik türleri ve uygulamalar üzerinden varlığını nasıl ve ne şekilde devam ettirdiği tartışılacaktır. Etki alanını hangi oranda koruyabildiği, geçmişten bugüne ne gibi değişiklikler gösterdiği, durumun iyileştirilmesi için neler yapılabileceği sorgulanacaktır.

Bazı Türk lehçelerinde kumay, Anadolu Türkçesinde hüma/huma şeklinde söylenen Farsça hümâ/hümây adındaki mitolojik kuş, İslamiyet öncesi Türk inançları içinde yer alan, hayat ağacı ile hayat suyu yanında üçüncü önemli motiftir. Ulaşamayacağı bir yer bulunmadığına inanıldığı için Oğuz boylarından Çepniler ile Oğuz hakanının hanımına onkun olmuştur. Hümâ her ne kadar efsanevi bir kuş ise de Orta Asya Türkleri arasında çok defa iyi cins av kuşlarına da kumay denilmiştir. Kaynaklarda belirtildiğine göre bu kuş, yedi kat göğe yükselip Allah'a ulaşmıştır (Kurnaz 1998: 18/ 476-478).

Çocukların himaye edicisi olarak bilinen Umay, Hüma Kuşu'yla ilişkilendirilmiştir. Altay-Sayan dağlarından Anadolu'ya kadar geniş bir alanda çeşitli işlevleri olan Umay'ın etkisi, İslamiyet'in kabulüyle zayıflasa da onun çocuk verme fonksiyonu diri kalmıştır. Anadolu, Azerbaycan, Orta Asya'da تنها yerlerdeki ağaçlara veya pınar başlarındaki ağaçların dallarına Tanrı'dan evlat dilemek amacıyla bez parçaları, küçük beşik tasvirleri asmak derin tahliller yapılmadan Şaman izleri olarak değerlendirilmiştir. Fakat bu durum Umay'ın ağaç ve su simgeleriyle bağlantılıdır (Bayat, 2007: 69).

"Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen çocuk hamisi Umay'la alakalı *Umayka tabınsa ogul bolur.* (Umay'a tapıldığında çocuk olur./Kadınlar bunu uğur sayarlar.) sözleri onun evlat vermeye vesile olan kutlu bir güç olduğunu dile getirir." (İnan, 1926: 397-399) Bu sözler Umay'ın, çocuk doğduktan sonra, onun yaşamasını sağlayan bir güç olarak da değerlendirilebileceğini gösterir. Bayat (2007: 68) ise Umay'ın kuşla geyiğin sentezinden ortaya çıktığını, onun gökle bağlı esas simgesinin kuş olduğu varsayımının da bu işareti güçlendirdiğini belirtir. Türk mitolojik sisteminde eski inançlarla ilişkili ay merkezli inanç kültürünün Umay Ana varlığında korunduğu fikri bu varlığın derinlemesine araştırılmasıyla ortaya çıkarılmıştır.

Umay'ın Mitolojik Ana'yla Ay kültürünün veya Ay Tanrı inancının birleşmesinden ortaya çıkması, onun hem doğum hamisi hem çocuk ruhlarının bulunduğu Süt Gölü'nün sahibi olması hem de bakire gibi tasavvur olunmasında kısacası Umay'ın yer ve gök simgelerinde görülmektedir. Bir dizi mitolojik yapının dilde korunduğu bilinmektedir. Bu anlamda Umay ilah adının ay terkibi eski ay inancının bir kalıntısı olduğu düşüncesini ortaya çıkarır (Bayat, 2007: 73).

Umay'ın kadınların evlat sahibi olmasına vesile olan kutlu bir güç olarak görülmesine bağlı olarak bereket getirdiğine de inanılır. Bu nedenle de Kırgızlarda, Nevruz Bayramı'nda bir kadın elindeki tütsüyle dolaşıp kötülükleri uzaklaştırır. Yılın bolluk ve bereketle geçmesi için dua niteliğinde kalıplaşmış sözler söyleyerek Alaslama adındaki töreni gerçekleştirir. Alaslama'yı yapan kadın Umay'ın temsilcisidir. Yine Kırgızlar'da sünnet töreni yapıldığında, toplumun

aksakallarından çocuğun sağlığı için Umay Ana'ya dua etmesi istenir. Ya da bir şey ikram edilirken veya dua edilirken “benim elim değil Umay Ene Batma Zuurayın eli” denilir (Bayat, 2007: 63). Sakaoğlu (2004: 701) onun ayaklarının olmadığını kemikle beslendiğini, dünyaya tamah etmediği için tok gözlülüğün sembolü olduğunu belirtir. Hüma Kuşu'nun yükseklerden uçması onu erişilmesi zor istekler için benzetme aracı yapar.

Göktürk yazıtlarında “Umay gibi annem hatunun kutu sayesinde, kardeşim Kültigin erkeklik adını elde etti” Kültigin Yazıtı, D/31. “Tanrı Umay, kutsal yer ve su ruhları bize yardımcı oluverdiler” Tonyukuk Yazıtı, B/3 gibi yerlerde Umay'ın kut verdiği ve kişiyi iyi yerlere ulaştırdığına dair yazılar yer almaktadır.

Jan Assmann Kültürel Bellek adlı eserinde, mitlerin insanın kendini ve dünyayı tanımak için anlattığı bir öykü olduğunu söyler. Assmann, mitin geçmiş ile gelecek arasındaki aydınlatıcı rolünü vurgularken mitin önemli bir işlevinin de var olanı, tarihin ışığında anlamlı kıldığını ve adeta Tanrı'nın hükmü hâline getirerek değiştirilemez biçimler hâline soktuğunu belirtir (Assmann'dan Akt. Yıldız 2014: 132). Uygulamalı Halk Mitolojisi bağlamında düşünüldüğünde Hüma Kuşu da insanların hem duygularını ifade etmesine yardımcı olur hem de mitik anlamda insanların zihninde şans, güzellik, erişilmezlik gibi kavramların kökeni hakkında bilgi sunar. Bir aidiyetlik duygusu hissettirir.

Televizyonda Hüma Kuşu

Farklı mitolojilerde yer alan Phoenix, Anka, Tanniao, Homa, Rokh, Simurg ile benzerlikler gösteren Hüma Kuşu'nun izleri destanlardan, filmlere, el sanatlarından, şarkılara kadar pek çok alanda sürülebilir. “Film ve televizyon hareketli ve elektronik dünyada toplum olma duygusunu kazandırmaktadır; sıradan yüz yüze karşılaşmalarda kullanılan sözel ve hayalî göndergeler ayrı ancak paylaşılan medya deneyiminden gelmektedir.” (Oğuz vd., 2014: 133) Frank Lloyd Wright'ın tabiriyle “gözlerin sakızı” (Mert, 2018: 105) olan televizyon, geçmişten günümüze, günlük hayata dair pek çok konuyu ekranlara taşımıştır. İnsanlar için her daim ilgi çekici konulardan biri de zenginlik konusu içinde bir metafor olan Talih Kuşu'dur. Talih Kuşu'na atfedilen kutsiyet, erişilmesi güç bir yerde durması, taht sembolü olması gibi inançlar zamanla değişiklik göstermiştir. Hüma/Talih Kuşu karşımıza çoğu destanda gördüğümüz gibi kahramana bir taht bahşetmek için değil de başına konan kişinin hayatında köklü değişimler yaşamasına vesile olacak miktarda paraya sahip olmasıyla çıkmaktadır. Bu durumu konu edinen örnekler haftalık yayımlanan birçok dizide ya da sinemada görülmektedir. 1986 yapımı Milyarder, 1989 yapımı Talih Kuşu, 2019 yapımı Öldür Beni Sevgilim gibi film örnekleri, yaşamları seyirinde giderken başlarına konan Talih Kuşu ile değişen hayatları, yaşanan olayları konu almaktadır. Ayrıca içerik bakımından Talih Kuşu'nun konu edildiği filmler çoğunlukla trajikomiktir. Milyarder filmi, istasyon şefi Mesudiyeli Mesut'a bir milyonluk ikramiyenin çıkmasıyla hayatının değişmesini konu alır. Mesut ailesi başta olmak üzere, insanların çıkarıcı davranışlarına dayanamaz. Bir yolculuğa çıkıp “Mesudiyeli Mesut” a veda ederek bileti yırtar. Talih Kuşu filmi geçimini hamallıkla sağlayıp, iç güveysi olarak yaşayan Osman'ın hayatını konu alır. Osman'ın hayatı, Millî Piyango'dan aldığı biletin kendisine çıktığını zannetmesi ve bunu çevresiyle paylaşması üzerine değişir. Osman'ın çevresinde olan insanlar da Mesut'un çevresinde bulunan insanlar gibi, kaz gelecek yerden tavuk esirgenmez mantığıyla hareket ederler. Osman bu gidişattan memnun kalır. Kendisine verilen hediyeleri kabul eder. Fakat ikramiyeye Osman'a çıkmamıştır... Bu filmler ve ismi geçmeyen diğer film örnekleri Talih Kuşu'nun ilk aşamada olumlu zannedilip sonrasında, bu durumdan bir şekilde rahatsız olan insanların hayatını konu alır. Bu konuyu ele alan filmlerin pek çoğu trajikomiktir.

Müzik Alanında Hüma Kuşu

Ana akım medyanın ürünü olan televizyon dizileri ya da sinema filmleri seyirci tarafından izlenildikten sonra günlük yaşam içerisinde belki bir replik olarak hatırlanmaya, yaşamaya devam ederken müzik sektöründe durum biraz daha farklı gelişim göstermektedir. Etki alanı geniş

bir sanatçı tarafından dile getirilen herhangi bir şarkı, saatler içerisinde milyonlarca insana sesini duyurabilmektedir. Yayınlandığı dönemden sonra uzun yıllar boyunca insanlar tarafından dile getirilmektedirler. Hüma Kuşu, Müslüm Gürses'in seslendirdiği "Talih Kuşu Bir Gün Şaşırır Bize Konar" adlı arabesk şarkıda yahut "Paranın ne önemi var, mühim olan insanlık. Denizde balık havada Talih Kuşu, acıkan bir midenin huzursuzluğu, giderek dikleşiyor hayat yokuşu." diyen Özdemir Erdoğan'ın sözlerinde başka bir formda insanların hayatında yer almaya devam eder. Hüma Kuşu'nun özelliklerinden biri de haberci bir kuş olmasıdır. Bu haber çoğunlukla müjdeli bir haberdir. Yaşanmışlıklar neticesinde dile getirilen türkülerde de Hüma Kuşu kendisine yer bulmuştur. Fazlı Fidan'ın derlemesi, Hulusi Seven'in notaya almasıyla oluşup Erzurum türkülerini literatüründeki yerini alan "Hüma Kuşu yükseklerden seslenir, yar koynunda bir çift suna beslenir." türküsü de örneklerden bir tanesidir.

Müzik dairesi içinde düşünüldüğünde Hüma Kuşu'nun kendisine yer bulduğu alan çoğunlukla türkülerdir. Mevsimlik pop müziklerin yanında türkülerin uzun ömürlülüğü dikkate alındığında Hüma Kuşu'nun türkülerde yer alması onun önce halkın kulağında, sonra da gönüllerde yer etmesine vesile olmuştur. Hüma Kuşu bir Erzincan türküsünde dünyanın geçiciliği, tevazu sahibi olmayı, gönlün yükseklerde havalanmamasını söylerken "Gökte uçar Huma Kuşu/ Bilmeyenler atar taşı/ Enginlik gönlün işi/ Engin ol gönül engin ol" sözleriyle öğüt verir. Bestesi Ali Ekber Çiçek'e Güftesi Pir Sultan Abdal'a ait olan ait olan bir türküde de Hüma Kuşu maşuğun âşığına kavuşamadığını "Hüma Kuşu yere düştü ölmedi/ Dünya Sultan Süleyman'a kalmadı/ Dedim yâre gidem nasip olmadı/ Ağlama gözlerim Mevla kerimdir." sözleriyle anlatır. Gevherî "Dilerim dâme giriftar olasin/ Hüma gibi yükseklerden uçan yar." derken Hüma'yı erişilemeyecek yüksekliklerin ve sevgilinin sembolü olarak kullanır (Ögel, 2010: 109). Pir Sultan Abdal ve Hatayî'nin semahında Hüma Kuşu "Yeyip yedirmesi hoştur/ Dert çekmeyen yürek taşır/ Can dediğin huma kuştur/ Kuş kafesten uçar bir gün." sözleriyle yer alır.

Hüma Kuşu ve Umay İlişkisi

Hüma Kuşu, cennette oturur. Zaman zaman uçarak yedi kat göğün üzerinde felekler ve burçlar arasında dolaşır, Tanrı'nın yanına kadar gidebilmesi dolayısıyla cennet kuşu olarak bilinir (Ögel, 2010: 108). Saf ve temiz olarak nitelenen bebeklerin koruyucusu da bu nedenle Hüma Kuşu yani Umay olarak bilinmektedir. Çocukları himaye etmesiyle bilinen Umay, belli bir süre sonra fonksiyon değiştirmiş ve günümüzde Albastı, Alkarısı gibi isimlerle çocuklara ve anneye zarar veren olumsuz bir karaktere bürünmüştür. Albastı ya da Alkarısı, Umay'dan türetilmiş bir ruh ya da ilahdır (Çoruhlu, 2002: 54). Mitolojide Hüma Kuşu yeryüzüne inmek için gökkuşağını kullanır. Bazen göğe asılmış bir yay olarak düşünülür. Bazen bir yol olarak tasvir edilir. Bu kuş al inancıyla bağlantılı olarak ele alındığında yerle göğü birbirine bağlayan büyü bir köprü olduğu anlaşılır (Karakurt, 2012: 348). Umay'ın sonsuz kanat çırpması, güzellik timsali olma, hami olma, bereket getirme, erişilemeyecek mekânların ziyaretçisi olma, isteklerin kabulünde aracı görevi görme gibi diğer özellikleri günümüz fantastik film yapımcıları tarafından değerlendirilebilecek orijinal, millî ve mitolojik bir malzemedir. Depresif hâllerin ve olumsuzlukların arttığı günümüzde Umay Ana'nın çocukları hastalıktan, göz değmesine kadar her türlü kötülükten koruyan bir mitolojik figür olduğu unutulmamalıdır.

Mitolojik Bir Figür Olarak Hüma Kuşu'nun İhraç Potansiyeli

Anadolu ajansının haberine göre ABD'den sonra en fazla dizi ihraç eden ülke Türkiye'dir. Türkiye, bugüne kadar 150'den fazla televizyon dizisini Avrupa, Orta Doğu, Orta Asya, Afrika, Kuzey ve Güney Amerika'da toplam 146 ülkede izleyiciyle buluşturmuştur (Url-3). Verilen bilgilere göre Türk yapımı diziler Rusya'dan Çin'e, Kore'den Latin Amerika'ya 700 milyondan fazla izleyicinin ilgisiyle karşılaşmıştır. Yukarıdaki çizim, çizgi filmlerde, macera filmlerinde, fantastik filmlerde, film başlığı altında birçok alt kategoride değerlendirilebilecek zengin bir malzemedir. Bu rezervin dünyaya açılabilmesi içinse reklamcılığa önem verilmesi gerekmektedir.

Fotoğraf-1: Hüma Kuşu tasviri (URL-2).

Reklamcılık, folklorizmin bir başka zengin ticari alanıdır (Oğuz vd., 2014: 97). Bu nedenle Hüma Kuşu reklamcılıkta da kullanılabilir. Hüma Kuşu'nun reklamının yapılmasında mitoloji denildiğinde akla ilk gelen millet olan Yunanlıların anlam dünyasından faydalanılabilir. Türk mitolojisindeki Hüma, Yunanlılardaki “devamlı tazelenme, yenilenme” anlamlarına gelen “Phoenix” Kuşu'nun karşılığıdır (Beydilli, 2015: 249). Bu özellik Hüma Kuşu'yla ilgili faaliyetlerin hayata geçirilmesinde uygulamalı halk biliminin can damarı olarak görülebilir. Çünkü devamlı tazelenme ve yenilenme tüketim unsurunu tetikler. Hüma Kuşu baskılı kıyafetler yapılabilir. Balonlar üretilip, kostümler hazırlanabilir. Çekilen yapımların ihraç edilmesi durumunda Türkiye'nin tanınırlığının artması her anlamda Türk kültürüne ve Türkiye'ye katkı sağlayacaktır.

Hüma Kuşu'nun yükseklerden uçması onu erişilmesi zor istekler için benzetme aracı yapar. Tüyleri yeşil renkli olan, yükseklerde uçan bir alıcı kuş, cennet kuşu (Sakaoğlu, 2004: 701) olan Hüma Kuşu, halk şiirinde ve divan şiirinde benzetme aracı ya da istiare yoluyla çoğu zaman âşık olunan kişi için kullanılmıştır. Hüma Kuşu “gölgesinin ulaştığına saadet ve ikbal taşınması ya da getirmesi” ve “zor ele geçmesi” gibi müşahade ve inanışlar yönünden ele alınır (Tolasa, 2001: 457).

Yazılı Eserlerde Hüma Kuşu

Söz ile varlık bulan mitolojik unsurlar yazı ile varlıklarını daimi kılmışlardır. Hüma Kuşu'nun günümüze gelmesinde de pek çok eser etkili olmuştur.

Mesnevi gibi kült eserlerde, “Tuzaktaki serçe, bir hümâ gördü, yüce bahtlı, mübarek talihli (Mesnevi: 103/01)” sözleriyle, fikirlerine hâlâ kıymet verilen, evrensel bir yaşam felsefesine sahip olan Yunus Emre'de “Ne erenler gelip geçti / Bular yurdu kaldı göçtü / Pervâz urup Hakk'a uçtu / Hümâ Kuşudur kaz değil.” sözleriyle, halk şiirinde güzellik ve sevgili denilince akla ilk sırada gelen Karacaoğlan'ın şiirlerinde “Karacaoğlan der ki gönül uğruna / Gökte melek yerde hümâ yavrusu.” Âşık Ömer'in dizelerinde “Baktım gözüne kaşına / Benzettim Hümâ Kuşu'na / Beni hicran ateşine / Yakan dilber kiminsin sen” derken, Gevherî'de; “Lâyık mıdır yara açma / Hümâ gibi yüksek uçma / Gelip üstümüzden geçme / Tabip olan yara bağlar” (Kurnaz, 1998: 18/478).

Sözleriyle Hüma yükseklerde uçması dolayısıyla ve güzelliğiyle çeşitli duyguların dile getirilmesine vesile olmuştur. Bu alanda çoğu zaman başına Talih Kuşu konan kimse gönül eşini bulmuş kimse olarak tasvir edilir. Bir tarafta Hüma Kuşu'nun ölümsüzlüğün sembolü olması, hiç durmadan kanat çırpması, âşığın maşuğuna olan muhabbetini temsil etmesi, sonsuz sevgiyi bildirmesi açısından önemlidir.

Karacaoğlan şiirlerinde, Hüma Kuşu'nu kimi zaman dört başı mamur, örnek alınması gereken kutlu bir hayvan olarak ele alır kimi zaman da Hüma Kuşu'nun yüksekte uçmasını gönülle ilişkilendirir. Yârini tasvir eder. Yekin hey sevdiğim sen seni düzet/ Hüma Kuşu gibi kendini gözet/ Karayı bağla da beyazı çez at/ Ayrılık şerbetin ver melil melil (Görkem, 2016: 237) dizelerinde Hüma Kuşu örnek alınması gereken bir varlık olarak karşımıza çıkar. Çünkü Hüma Kuşu kendisini korumanın haricinde koruyucu bir ruh olarak da bilinir (Beydilli, 2007: 147). “Hüma Kuşu gibi yüksek uçarsın/ Pervaz urup dostu güller saçarsın/ Bin bir (türlü) dala

konup göçersin/ Gönül sana akıl erdiremedim.” (Görkem, 2016: 257) sözleriyle şiirinde Karacaoğlan gönlünün olmayacak kişilere sevdalanmasına kızarken gönlüne hitabında Hüma Kuşu gibi benzetmesini kullanır. Hüma Kuşu yeryüzünde erişilemeyecek isteklerin gökyüzündeki en yakın benzetme aracıdır. “Hak’tan bir inâyet oldu/ Arş yerinden koptu sandım/ Gökyüzünde Hüma Kuşu/ Yuvasından uçtu sandım (Görkem, 2016: 251).” sözlerinde Hüma Kuşu olmayacak durumları anlatırken karşımıza çıkar. Aynı zamanda Karacaoğlan şiirlerinde sunaya benzeyen yâri ile dağın Hüma kuşları, çığırışan kazları arasında ilgi kurar. “Çelenleri Hüma kuşlu/Yar yitirdim hilal kaşlı/ Sana geldim Eğri Dağ’ı// Eğri Dağ’ının başları/ Ötüşür Hüma kuşları/ Leyla’nın hilal kaşları... sözleri bu alakayla kurulmuştur.” (Altun, 2013: 77).

Masal Alanında Hüma Kuşu

Masal, Hüma Kuşu’nun konu edildiği bir diğer alandır. Hüma Kuşu’nun mitolojik bir karakter olması, gerçekleştireceği durumların sınırsızlığı, masalın mayasıyla uyuşması onun hayal ve duygu âleminde yer bulmasına zemin hazırlamıştır. Hüma Kuşu’nun cennet kuşu olarak da bilinmesi iki dünya arasındaki çizgiyi ortadan kaldırmış, masal anlamında geniş bir faaliyet alanı bulmasına vesile olmuştur. Bünyesinde kişiye özgü kanallar barındırması sebebiyle çağın en çok rağbet edilen ekranı denilebilecek YouTube’de bir şehzadenin babası tarafından yanlış anlaşılıp, cezalandırılması, akabinde şehzadenin başka bir memlekete hükümdar olmasını anlatan “Talih Kuşu” adlı bir masal yer almaktadır. Bu masal yüklenme süresi bir yılı doldurmadan beş bin görüntüleme sayısını aşmıştır (Url-5). YouTube uygulamasında Talih kuşunu konu edinen birden fazla örnek bulunmaktadır. Yazılı kaynaklarda yer alan Gençlikte mi Kocalıkta mı? (Elçin, 2004: 386), Oduncu Hasan, Sebilci Güzeli, Altın Saçlı Kızla Sırma Saçlı Oğlan, Kız Padişah masalları (Öncül, 2009: 180-181) Hüma Kuşu’nu konu almış masalardan birkaçıdır.

Bir padişah kızının âşığı tarafından iftiraya uğraması üzerine babasının kızını cezalandırması, daha sonra padişah kızının devler tarafından kaçırılan kadınlarla beraber bir memlekete gitmesi, başına üç defa Talih Kuşu konmasıyla Kız Padişah’ın memlekete padişah olup sevenlerine kavuşması, düşmanlarını da cezalandırmasını anlatan masalda (Günay, 1975: 315-319) Hüma Kuşu, Devlet Kuşu adıyla olarak “üç” formülistik sayısı ile birlikte kullanılmıştır. Kız padişah devlerden kaçarken bir şehre ulaşır. Bu şehrin insanları hep bir yere toplanmışlardır. Kız padişah ve yanındakiler neden tüm insanların burada toplandıklarını sorunca, o memleketin padişahının öldüğünü ve Devlet Kuşu’nu uçurup bir padişah seçmek için toplandıkları cevabını alırlar. Devlet Kuşu uçurulur. Kız padişahın başına konar. İnsanlar bunu kabul etmez. Üç defa tekrarlanır. Üçüncüsünde Kız Padişah, şehrin padişahı olur (Günay, 1975: 315-319). Burada Hüma Kuşu’yla beraber üç sayısı mitolojik bir karakter olarak değerlendirilebilir. Schimmel tarafından ilk gerçek sayı kabul edilen üç sayısı, kapsayıcı ve bir üst seviyede birleştirici rol üstlenmiştir (Schimmel, 1998: 69).

Hüma Kuşu kimi zaman çocukların koruyucusu olarak, kimi zaman gökteki hâkimin yeryüzündeki elçisini seçmek için yardım eden bir kutlu kuş olarak tasvir edilir. Tüm halkın bir yerde toplanıp eşit şartlarda yönetici seçilme hakkına sahip olması masalı okuyan kitle için adalet duygusunu ele alması açısından önemlidir. Eğer bu duygu çocuk eğitiminde çeşitli yollarla öğretilmesi gereken bir duygu ise Kız Padişah masalı ve diğer masallar, bu bakımdan işlenmemiş cevher hükmündedir. Mitolojik metinlerden sonra günümüze yakın bir zamanda oluşturulmuş ve inanma açısından gerçeğe yakın anlatılar olan destanlarda da Hüma Kuşu motifi “Devlet Kuşu” adıyla yer almaktadır. Devlet Kuşu karar merci olarak kullanılır. Çeşitli destanlarda da bir ilin padişahı öldüğünde halk meydana toplanır. Devlet Kuşu ilin başkışisi tarafından uçurulur. Kuş, memleketi yönetmek için en hakkaniyetli, yönetimde mahir aynı zamanda güzel kişinin başına konar. Özbek Destanlarından Erali ve Şirali Destanı’nda, üvey annesi tarafından iftira atılıp yurtlarından sürülen ağabey Erali bu yöntemle misafir geldiği yurda padişah seçilmiştir (Baysal, 2019: 39). Bu örnekte görüldüğü gibi Hüma Kuşu kişilerin

isteğine bağlı kalmadan tüm doğru kararları bünyesinde barındırır ve bu doğrultuda hareket eder.

Bayraklarda Hüma Kuşu

Hüma Kuşu geçmişten günümüze kadar, çeşitli Türk boylarının bayraklarında yer almıştır.

Gazneliler, Avrupa Hunları, Özbekler bayraklarında bu kuşun simgesini kullanmışlardır. Gazneliler, önceleri beyaz hilal ile Hümâ Kuşu'nun resmedildiği yeşil bayrakları sonrasında ise Abbasi Halifeliği'nin meşru mümessili olduklarını gösteren siyah bayrakları kullanmıştır. Avrupa Hun Devleti hükümdarı Atilla'nın, üzerinden geçtiği kimselere zenginlik ve mutluluk getireceğine inanılan "Hüma Kuşu'nun" resmedildiği bir bayrağının bulunduğu eski bir kaynakta zikredilmektedir (Soysal, 2010: 209-239).

Fotoğraf- 2 (URL-10)-3 (URL-11) : Bayraklarda Hüma Kuşu

Güzel Sanatlar Alanında Hüma Kuşu

Hüma Kuşu'nun estetik bir görünüme sahip olması, görünümünün yanında işlevi dolayısıyla da güzellik kavramıyla birlikte anılması, onun güzel sanatların çeşitli dallarında varlığını gerekli kılmıştır. Tanrı'ya yakın olması dolayısıyla Hüma Kuşu'nun sureti, Tanrı'nın yeryüzünde kut verdiği inanan yöneticilerin kullandığı çeşitli nesnelere işlenmiştir. Bu ilişki çeşitli kelimelere de yansımıştır. Hümayun kelimesi de bunlardan birisidir. Osmanlı'da kullanılan kutlu, mutlu, padişahla ilgili anlamlarına gelen "Hümayun" kelimesinin Umay ile ilişkili olduğu değişip dönüşerek "Hümayun" şeklini almıştır. Eski TBMM Binası'nda üzerinde Hüma Kuşu tasviri olan sandalyeler yakın dönem örneği olarak değerlendirilebilir. Devlet sembolü olan bayraklarda ya da yönetimin merkezi olan binanın içerisinde bulundurulmuş bu Hüma Kuşu örnekleri bünyesinde, devlet yönetimi adına önemli sembollerini barındırır. O, Umay Ana ile olan bağlantısının haricinde sonsuz şekilde kanat çırpmasıyla devlet adına ebediyeti, yemeğinin insan aşısı olmayışıyla dünyaya tamah etmemeyi, yani tok gözlülüğü, yönetimde ise adaleti temsil eder. Cennet Kuşu olarak adlandırılması, yedi kat göğü aşip Tanrı'ya ulaşması, Türk töresinde hükümdarın Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olması, kut sahibi kimse olması arasında bir ilişki kurulabilir (URL- 12).

Fotoğraf- 4 (URL- 12): Hüma Kuşu tasvirli sandalye.

Hüma Kuşu'nun uygulama alanlarından bir diğeri geleneksel el sanatlarıdır. Geleneksel el sanatları, içerisinde günlük hayatta dile getirilmeye imtina edilen duyguları, durumları ya da elde edilmek istenilen varlıkları, çeşitli sembollerle ifade eder. Cennet Kuşu olarak da bilinen Hüma Kuşu bu örneklerden birisidir.

Fotoğraf- 5-6 (Url-13): Seramik tabak örneği.

Yukarıdaki seramikler 12-13. yy. Hüma Kuşu örneğidir. Başlarında Türk Uygur stili, kut-sal haleler vardır. Türk sanatında bu kuş daima dişi olarak resmedilmiştir. Bu durum Hüma Kuşu'nun, Umay Ana ile ilişkilendirilmesiyle açıklanabilir. Umay Ana kuş kılığında Süt Ak gölden getirdiği damlayı yeni doğacak bebeğe vererek ona ruh verir (Url-13). Tabakların daha çok dişil bir dili olduğu göz önünde bulundurulursa, Umay Ana ile bağlantılı Hüma Kuşu'nun motif olarak kullanılması ortaya çıkan eserin değerini bir kat daha artırır.

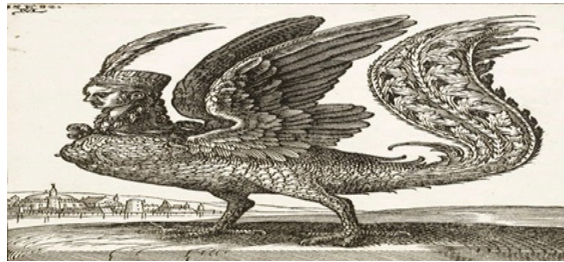

Fotoğraf-7 (URL- 14): Kilim motifi örneği.

Kilimde motif olarak Hüma Kuşu kullanılmıştır. Onun, bulunduğu yere bereket getirdiği düşünülürken Hüma Kuşu motifli bir kilim gündelik yaşamda rağbet görebilecek bir pazar ürünü olarak düşünülebilir. Bu anlamda önce halkbilimi, akabinde halkbiliminin içinde yer alan unsurların önemi ulusal ve uluslararası alanda bildirilmelidir.

Türkiye, kendi yerel ve ulusal renklerini araştırmak ve yorumlamak, bu özellikleriyle yeryüzünde var olmaya devam etmek ve bu özelliklerini "pazarlayarak" bir gelir kalemi oluşturmak istiyorsa, kuramsal düzlemde halkbiliminin gelecekteki önemini ve ulusal kalıtın küresele sunulmasının gereğini iyi kavramalı, uygulama düzleminde ise, bunun için gerekli olan kurumlaşmaları gerçekleştirmelidir (Oğuz, 2002: 58).

Oğuz'un belirttiği gibi yerelin küresele taşınması gerekmektedir. Sanat evrensel bir dile sahip olması sebebiyle bu noktada önemli bir görev üstlenmektedir. Hüma Kuşu yerli ve yabancı ressamlar tarafından uzun zamandır resmedilmektedir.

Fotoğraf- 8 (URL-15): Hüma Kuşu resmi.

Yukarıdaki resim Melchior Lorck tarafından 15-16. yüzyıllarda resmedilmiş Hüma Kuşu resimlerinden birisidir. Baş tarafı kadın gövdesi kuş olan ikonun aynı zamanda dönemin giyim tarzını da yansıttığı belirtilmiştir. Hüma Kuşu geçmiş yüzyıllarda figür olarak da kullanılmıştır.

Fotoğraf- 9 (URL-16) -10 (URL-17): Hüma Kuşu figürleri.

Fotoğraf- 11-12 (URL- 18): Devlet Kuşu - Devlet kutu sembolü.

19. yy.'da arkeolojik kazılar başladığı zaman, mitolojik motif ve temalar; dokuma, nakış ve çömlüklerin üzerine kopyalanmış ve yeni sanat türleri ortaya çıkmıştır.

Yunan halk bilimcilerden Demetrios Loukatos bu dokuma, nakış ve çömlüklerin üzerine kopyalanmış yeni sanat türlerini arkeofolklor terimiyle açıklamıştır. Bu türlerin ortaya çıkmasının ardından turist patlaması yaşanmıştır ve ziyaretçilere yalnızca etnografik parçalar değil, eski çağların kültüründen esinlenmiş arkeofolklor nesnelere de sunulmuştur. Yerli halk ve ziyaretçiler giyimleriyle eski kültüre ait atmosferi yeniden yaşatmış, eski objelere modern gereksinimler olarak yeni bir statü verilmiştir. Loukatos insanların yaşamında işlevi olan folklor ürününe arkeofolklor adını vermiştir. Ayrıca o turizm ile canlanan geçmişe dönük ödünç alma olgusunun, sosyal oldukları kadar tarihî ve kültürel olan unsurlar tarafından da harekete geçirildiklerini bildirmiştir. Günümüz insanları için ataların yaşamlarında 'yeni' düşünceler aramak memnuniyet vericidir. Loukatos'a göre antik hayata yöneltilen bu dikkat, modern toplumun kaygılarını azaltmaya çok uygun, artistik ve ruhsal bir denge dünyasına dönüş olan, daha doğal ve daha özgür bir yaşam vizyonuna önderlik eder (Orta, 2014: 87-88).

Yukarıda örnek verilen Hüma Kuşu motifli seramikler, İngiliz Bringeus'un söylediği *en eski, en iyidir* sözünden yola çıkılarak değerlendirilip, kilim, para, süs eşyası, ayna vb. ürünler Türk arkeofolklor ürünü olarak tekrar popüler bir kültür ürünü haline gelebilir.

Fotoğraf-13 (URL-19): Türk-Selçuklu Aynası Hüma Kuşu, Harpy. 12-13.yy.

Marka Yüzü Olarak Hüma Kuşu

Günümüzde gerek internet sitelerinden yapılan online alışverişler gerekse alıcı ve satıcı arasında yüz yüze gerçekleşen alışverişler ülke ekonomisine önemli ölçüde etki etmektedirler.

Bu sitelerde marka pazarlama noktasında mitolojiden yararlanılmaktadır. Fakat bu oran istenilen düzeyde değildir. Türkiye merkezli, yüksek performanslı bilgisayar üreticisi/markası olan “Monster”ın ürünlerinde Türk mitolojisinin etkisi bulunmaktadır. Monster’ın ürünleri arasında Abra, Tulpar gibi modellerin yanında Huma modeli de bulunmaktadır. Monster model tanıtım bölümünde Huma’yı şu şekilde tanıtmaktadır:

Süresiz uçuşa kabiliyetiyle göklerden inmeyen efsanevi Huma Kuşu’nun gücünü ve asaletini üzerinde taşıyan Monster Huma serisi notebook modelleri, iş hayatında performanstan taviz vermek istemeyenlere sesleniyor. İş bilgisayar segmentine konumlanan Huma serisi notebooklar, donanım özellikleri ve taşınabilirlikleriyle öne çıkıyor (Kızıldağ, 2019: 978).

Hüma Kuşu’nun süresiz uçabilme özelliği pazarlanabilecek tüm öğelerin reklamını yapmaya uygun bir joker gibidir. Elektrikli eşyaların reklamlarında, hava ve kara yolları araçlarının tanıtımında hız, dayanıklılık ve zamanın önemli olduğu tüm alanlarda Hüma Kuşu önemli bir reklam aracı olarak değerlendirilebilir.

Fotoğraf-14 (URL-20): Bilgisayar markası olan Monster’ın tanıtım görseli.

Sonuç

Mitolojide, Hüma Kuşu yeryüzüne çok uzak bir mesafeden uçtuğu için, ona Tanrı’ya yakın bir varlık olma şansı sunulduğuna dair bir görüş vardır. Tanrı ile olan iletişimde şanslı olan Hüma Kuşu, bu şansı yeryüzündeki bir kimseye kanadının gölgesi düştüğünde dahi aktarmaktadır. Hüma Kuşu dünya durdukça rağbet edilecek (şans, para, kut, dayanıklılık, hız, güç vb.) kavramlarla anıldığı için çok çeşitli alanlarda kendisine uygulama alanı bulmuştur. O televizyon, sinema gibi alanlarda maddî alandaki şansı dile getirirken, şiir alanında sevgilideki güzelliği kastedebilmektedir. Hüma Kuşu’nun masallardaki uygulama alanı yarının yetişkinlerine dünün değerlerini aktarmak açısından önemli bir görevi yerine getirmektedir. Halı motifi olarak kullanıldığında daha yerel kalabilen Hüma Kuşu söz konusu müzik, resim, tezhip gibi alanlar olduğunda geniş bir kitleye hitap edebilmektedir.

Hüma Kuşu yukarıda ele alınan konular haricinde kendisine çok çeşitli alanda yer bulabilir. Bu motifin güncellenerek çeşitli platformlarda varlığını devam ettirilmesi, öncelikle kadim mitolojik değerlerin farkına varılmasını sağlayacaktır. Akabinde ise Umay Ana ile bağlantısı olan Hüma için akla ilk gelen uygulama alanı, bebek/çocuk bakımı ya da koruyuculuğu ile ilgili alanlardır. Her ne kadar Hüma Kuşu’nun sonradan alkarısı, albastı gibi çocuklara zarar veren yönü olsa da folklorizmin seçici olduğunu, yansıtmak ve muhafaza etmek istediği geçmişe ait parçanın parlak bir resmini sunduğunu daima göz önünde bulundurmak gerekir (Oğuz vd., 2014: 88). Çalışmada ele alınan Mevlana, Karacaoğlan, Yunus Emre gibi Türk kültürü için önemli şahsiyetler, Millî piyango ve diğer şans oyunları, televizyon, sinema, şarkı, türkü, masal konuları, bayrak motifleri, yönetim mekânının içerisinde bulundurulmuş bir sembol olması, seramik, halı-kilim örneği, resim, arkeolojik kazılar (ayna, sikke örnekleri vs.) ve konunun sınırlandırılması açısından ele alınamayan diğer örnekler Türk kültürü için Hüma Kuşu’nun çok geniş bir anlam dünyasına sahip olduğunu gösterir. Fakat diğer çoğu mitolojik öge gibi Hüma Kuşu da günümüzde hak ettiği yeri ve değeri bulamamıştır. Bu durumun iyileştirilmesi için mitolojik bir öge olarak Hüma Kuşu’nun, toplumun her gün ziyaret ettiği internet tabanlı sanal mekânlara

ya da örgün, yaygın, sargın eğitimin olduğu yerlere taşınması onun varlığını etkin ve devamlı kılacaktır. Bu aşamadan sonra tanıtımların çeşitli kanallar ve sosyal medya ağları ile uzman kişilerce güncellenerek devam ettirilmesi bu mitolojik ögenin anlamına uygun amaçlara hizmet etmesini sağlayacaktır.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- ALTUN, I. (2013). "Karacaoğlan'ın Şiirlerinde Dağ Algısı". *Turkish Studies* C.8 (4), 67-80.
- BAYAT, F. (2005). *Mitolojiye Giriş*, İstanbul: Karam Yay.
- BAYSAL, B. (2019). "Özbek Destanlarında Kahramanlar ve Tip Özellikleri". Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- BEYDİLLİ, C. (2007). *Türk Mitoloji Образlar Sistemi: Struktur ve Funksiya*. Bakü.
- BEYDİLLİ, C. (2015). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Çev. Eren Ercan. Ankara: Yurt Kitap-Yay.
- ÇORUHLU, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- ELÇİN, Ş. (2004). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yay.
- ERGİN, M. (2010). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- ESEN, A. Ş. (2016). *Anadolu Âşıkları-I: Karacaoğlan*. Derl. İsmail GÖRKEM. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- GÜNAY, U. (1975). *Elazığ Masalları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- GÜRER, M. (2018). *Televizyon Çalışmaları*. İstanbul: DR Yay.
- İNAN, A. (1968). *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- KARAKURT, D. (2012). "Türk Mitoloji Ansiklopedisi". *Türk Söylence Sözlüğü*. e-Kitap.
- KIZILDAĞ, H. (2019). "Türk Mitolojisinin Teknolojik Güce ve Karaktere Etkisi: "Monster" Bilgisayar Modelleri". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C.12 (28), 970-990.
- KURNAZ, C. (1998). "Hümâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* C.18, 478, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- OĞUZ, M. Ö. (2014), "Halk Bilimi ve Geleneğin Uyumu (Folklorizm)". *Uygulamalı Halk Bilimi*. Çev. Nejla Kayalı Orta, Ankara: Geleneksel Yay..
- OĞUZ, M. Ö.; ÖLÇER ÖZÜNEL, E.; vd. (2014). "Halk Bilimi Çalışmaları, Popüler Film ve Televizyon: Gerekli Bir Eleştirel Araştırma". *Uygulamalı Halk Bilimi*. Ankara: Geleneksel Yay.
- OĞUZ, M. Ö. (2002). *Küreselleşme ve Uygulamalı Halkbilimi*. Ankara: Akçağ Yay.
- ÖGEL, B. (2010). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- ÖNCÜL, K. (2009). "Masallardaki Devlet Kuşu Motifi", *Millî Folklor*.(84), 175-181.
- SAKAOĞLU, S. (2004). *Karaca Oğlan*,.Ankara: Akçağ Yay.
- SOYSAL, M. E. (2010). "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (42), 209-239.
- TOLASA, H. (2001). *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*. Ankara: Akçağ Yay.
- YILDIZ, T. (2014). "Uygulamalı Halk Bilimi Bağlamında Günlük Burç Yorumları ve Kimlik Tasarımı", *Millî Folklor* (104), 128-137.

İnternet Kaynakları

- URL-1:<http://turkusozu.net/yine-havalandi/> E.T.: 27.08.2021
- URL-2:<https://i.pinimg.com/474x/ca/0b/02/ca0b02d6d794896be724a1a407537838--morri-son-griffins.jpg> E.T.: 05.12.2021
- URL-3:https://www.academia.edu/11557648/T%C3%BCrk_Mitoloji_Ansiklopedisi_Deniz_Karakurt E.T.: 27.08.2021
- URL-4:<https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/abdden-sonra-en-fazla-dizi-ihrac-eden-ulke-turkiye/1641524> E.T.: 27.08.2021
- URL-5:<https://www.youtube.com/watch?v=p75hE3IG9bM> E.T.: 27.08.2021
- URL-6:<https://i.pinimg.com/originals/1d/14/42/1d1442e5ee5caf5289145825a13b6578.jpg> E.T.: 27.08.2021
- URL-7:https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%96zbekistan_armas%C4%B1 E.T.: 27.08.2021
- URL-8:https://tr.pinterest.com/pin/444660163212319968/sent/?invite_code=57e525dca92547a1826bde66c58223c7&sender=819022019642498742&sfo=1 E.T.: 27.08.2021
- URL-9:https://tr.pinterest.com/pin/528469337495875480/sent/?invite_code=99a6eace20a64464bc980e499a1f63f5&sender=819022019642498742&sfo=1 E.T.: 27.08.2021
- URL-10: <https://tr.pinterest.com/pin/749849406683589074/> E.T.:05.12.2021
- URL-11: <https://tr.pinterest.com/pin/142285669467284133/> E.T.:05.12.2021
- URL-12: <https://pin.it/4eMCQqC> E.T.: 03.12.2021
- URL-13: https://tr.pinterest.com/pin/528469337495875480/sent/?invite_code=99a6eace20a64464bc980e499a1f63f5&sender=819022019642498742&sfo=1 E.T.: 27.08.2021
- URL-14: <https://pin.it/3WEhhrb> E.T.:05.12.2021
- URL-15:<https://www.facebook.com/tuncer.gulensoy/posts/10211305978871934> E.T.: 27.08.2021
- URL-16:<https://tr.pinterest.com/pin/481603753876257972/> E.T.: 27.08.2021
- URL-17: <https://tr.pinterest.com/pin/47428602315958282/> E.T.: 27.08.2021
- URL-18: <https://pin.it/6yUjrXq> E.T.:05.12.2021
- URL-19: <https://tr.pinterest.com/pin/318559373618001095/> E.T.: 27.08.2021
- URL-20: <https://www.monsternotebook.com.tr/markut/> E.T.:01.12.2021